

Регина Койчева, гл. ас. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките

УЖАСЪТ ВЪВ ВИЗАНТИНО-СЛАВЯНСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКАТА ГОТИКА

Резюме. В статията са очертани параметрите на ужасното в славянската средновековна литература от византийски тип. Цел на изследването е чрез проспективен подход средновековното ужасно в славянската му разновидност да се сравни с готическия вариант на същата категория. Анализирани са различни по произход, жанр и стил преводни и оригинални славяноезични творби от IX до XVII в., като за съпоставка са привлечени и по-късни текстове. Сред основните контекстуални значения на славянските средновековни думи за ужас са: 1. 'страх', 2. 'състрадание', 3. 'страх, съчетан с учудване', 4. 'комбинация от учудване и възторг'. Внимание е отделено на значително намаленото присъствие на словесни сигнали за изживяване на ужас-съчувствие във византийските мъченически жития и, напротив, ескалирането на ужаса в славянските им варианти (в творчеството на св. Димитрий Ростовски). Това, което обединява средновековното и готическото ужасно, са преди всичко свръхестественото като източник на ужаса и свързването между ужаса и възвишеното. Разкриването пред разума на Божествения замисъл за спасението на хората, който е най-възвишеното явление в историята на света, стимулира богословстването на ума и предизвиква възторг, който обаче в средновековните славянски текстове често се назовава чрез лексемата *ужасъ* и нейните производни. Причината за това се търси преди всичко в гръцкото съответствие *ἔκστασις*, което клони към назоваване на родово понятие за излизане извън обичайните емоционални състояния, за всякакъв вид екстремни изживявания – положителни или отрицателни.

Ключови думи: ужас, славянски, Средновековие, литература, готика

В критическите си текстове доц. Огнян Ковачев неведнъж проследява ретроспективната насоченост на готическата литература към средновековното минало, използвано като „източник на появата на ужасното и свръхестественото“¹. Дали обаче проспективният подход от Сред-

¹ КОВАЧЕВ, О. Готическият роман (1760–1820): жанр, име, канон. – *Литературна мисъл*, XLII, 1999, № 1, с. 143–170; Слово. Българска виртуална библиотека: <https://www.slovo.bg/old/lit-mis/199901/okovachev.htm> (нататък Ковачев 1999); също КОВАЧЕВ, О. *Готическият роман. Генеалогия*,

новековието към готиката не би могъл да допринесе за осмисляне на отношението между двете културни явления? Ще се опитам да отговоря на този въпрос, като очертая в полето на средновековната книжнина параметрите на ужасното и в хода на изследването вмъквам отделни съпоставителни коментари към готическия вариант на същата категория.

Трябва да признаем, че отвъд съпоставката с готиката, сама по себе си темата за страха и ужаса в Средновековието е почти банална. В същото време обаче тази тема се оказва актуална и привлекателна за изследователите от края на ХХ век до днес. След книгите на френския историк Жан Делюмо², през 2021 г. се появи книгата на българския му колега Петър Ангелов „Страхът в Средновековна България“³. В допълнение, от езикова гледна точка темата за ужаса в Славянското средновековие е солидно мотивирана, защото сред всички названия за чувства в класическите старобългарски текстове най-честотни са именно думите за страх и ужас.⁴ Това е предпоставката, която на пръв поглед сродява две толкова разнородни културни явления като славяноезичната средновековна книжнина от византийски тип и западноевропейската готическа литература и оправдава обединяването им в едно проучване.

И така, на лексикално ниво чувството „ужас“ се предава на старобългарски език преди всичко с думи с основа оужас-, която е общославянска, но са засвидетелствани и редки употреби на лексемата *гроза* със същото значение⁵. Сред всички названия на типовото чувство „страх“ тези с основа *оужас*-се открояват по това, че имат неясна етимология и хибридно значение, съчетаващо чувствата „страх“ и „учудване“ (Благова и др. 1999, с. 730–731). Според Стефан Младенов *трепетъ* и *страхъ* са свързани по произход с *треперене* (от звукоподражателния индоевропейски корен *stra-: str̥- със сонантично r), а според Макс Фасмер първоначалното значение на *страхъ* е ‘вцепеняване, превръщане в лед’. *Блазнь* произлиза от ‘бой’, ‘бия’ като източник на страха, а *гроза* се отнася към значения като ‘безобразие’, ‘страшилище, ужасяващ призрак’ и е еднокоренна с античната Горгона. Обаче следите на думата *оужасъ*

жанр, естетика. София: Еднорог, 2004, с. 120 (нататък Ковачев 2004).

² DELUMEAU, J. *La Peur en Occident (XIVe–XVIIIe siècles)*. Paris: Fayard, 1978; *Le Péché et la peur: La culpabilisation en Occident (XIIIe–XVIIIe siècles)*. Paris: Fayard, 1983; *De la peur à l'espérance*. Paris: Robert Laffont, 2013; ДЕЛЮМО, Ж. *Страхът в западния свят (XIV–XVIII в.)*. София: Рива, 2002 и 2010.

³ АНГЕЛОВ, П. *Страхът в средновековна България*. София: Полис, 2021.

⁴ Данните са от дипломната ми работа „Названия за чувства в старобългарските паметници“, написана под ръководството на проф. Ангелина Минчева и защитена в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

⁵ БЛАГОВА, Э., Р. М. ЦЕЙТЛИН, С. ГЕРОДЕС, Л. ПАЦНЕРОВА, М. БАУЭРОВА. *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык, 1999, с. 178 (нататък Благова и др. 1999).

назад в езиковата история се губят.⁶ Между различните опити за изграждане на етимологични връзки прави впечатление отнасянето на славянската лексикална основа *оужас*– към готските глаголи с еднотипно значение *usgaisjan* ‘плаша’ и *usgeisnan* ‘учудвам се, смайвам се, изпадам в ужас’.⁷ Освен за нееднократно засвидетелстваните исторически контакти между славяните и готите, чието племенно название, както знаем, е дало и името на готическата литература (Ковачев 2004, с. 124), тази езикова аналогия не може да не напомни за лингвистичните паралели, чрез които Едмънд Бърк свързва лексеми от различни езици с хибридно значение ‘страх + учудване’ (пак там, с. 148).

Още по-усложнена семантична картина се получава, когато се вземе предвид какви гръцки лексеми се превеждат чрез старобългарската дума *оужасъ* и словообразователния ѝ вариант *оужастъ*, тъй като към кръга на хибридните по значение съответствия *θάμβος* и *ἔκπληξις* (и двете съчетаващи семите ‘страх’ и ‘учудване’) принадлежи и *ἔκστασις*, която в определен тип текстове функционира със значението ‘възхищение, възторг’.⁸ По този начин гръцката основа на преводните старобългарски текстове задава една значима амбивалентност, която е предварителна предпоставка за допълнително разширяване на семантичния обем на старобългарската лексема *оужасъ* и нейните производни.

До каква степен това се е случило, биха могли да покажат конкретните контекстуални значения на думите за ужас. Както показва важното проучване на Дора Иванова-Мирчева върху семантичния развой на лексемите за ужас в българския език, до XVII в. това значение не се променя⁹, което дава възможност да бъдат привлечени текстове от цялото Славянско средновековие. За целта спрях вниманието си върху

⁶ МЛАДЕНОВ, С. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Хр. Г. Дановъ, 1941, с. 638, 611, 111; ФАСМЕР, М. *Етимологический словарь русского языка*. Т. 3. Москва: Прогресс, 1987, с. 772; Т. 1, с. 203, 204, 460; Т. 4, с. 151.

⁷ МЛАДЕНОВ, С. Цит. съч., с. 650; ФАСМЕР, М. Цит. съч. Т. 4, с. 151.

⁸ Благова и др. 1999, с. 730. В гръко-английския речник на Liddell и Scott са посочени следните значения на споменатите лексеми: **θάμβος**, εως, τό, amazement; pl. θάμβοι terrors in the way; object of wonder. **ἔκπληξις**, εως, ἡ, consternation; mental disturbance, passion. **ἔκστασις**, εως, ἡ, (< ἐξίστημι) displacement; hence, change (...); movement outwards; differentiation; standing aside; a tax on cessions; distraction of mind, from terror, astonishment, anger, etc.; entrancement, astonishment; trance; ecstasy; drunken excitement (LIDDELL, H. G., R. SCOTT. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1940: Eulexis-web: <https://outils.bibliissima.fr/en/eulexis-web/index.php> (нататък Liddell, Scott).

⁹ ИВАНОВА-МИРЧЕВА, Д. Стесняването на семантичната структура на думата като исторически процес. – *Известия на Института за български език*, XI, 1964, с. 158–159 (нататък Иванова-Мирчева).

различни по произход, жанр и стил оригинални и преводни творби: от канонични поетически, реторически и прозаични произведения до антиканонични апокрифни писания.

Причинителите на ужаса в тези текстове са толкова разнообразни, че го издигат до всеобхватно, универсално понятие. Те могат да бъдат разпределени в групи, които ни помагат да извлечем следните семи от общите значения на старобългарските и по-късните славянски думи за ужас:

1. Страх без учудване, причинен от: мисълта за опасност, като смърт вследствие на бедствие, човешка агресия или изяждане от звяр, Страшния или частния съд над душата, попадане в ада или изтърпяване на друг вид наказание. Всички подобни казуси са разгледани в книгата на Петър Ангелов „Страхът в Средновековна България“.

Тук думите за ужас нерядко назовават някакъв вид опасения, свързвани с по-дълготраен тормоз на ума, а не с внезапност и изненада; семата ‘учудване’ е потисната, водещо чувство е страхът, поради което в такъв тип контексти лексемите за ужас и страх функционират като синоними. Тъкмо това значение е наследено в съвременния български език, където „ужас“ означава ‘по-висока степен на страх’ (Иванова-Мирчева, 156):

и видѣ саоуълъ възпъчєніє инопємєньзїиѣхъ· и оуѣжасє сѧ срьдыце нєго зѣло

(Симеонов сборник¹⁰)

*[Не о]ужасан сѧ храбрє мѣжъ страшиѣхъ·
по[м]ощь испроси ѿ небєс[т]...*

(Канон за св. Георги, Драготин миней¹¹)

*агапїи же стоѧше на морї· мѣсла камо бѣ прѣшълъ морьскѣмъ глѣбинѣ· бѣше бо
и звѣрь лїотъ въ лѣкахъ морьскѣиѣхъ· иже изѣдаше члѣкѣи· агапїи же оужасьнѣ*

¹⁰ Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). Ред. П. Динеков, А. Минчева, Р. Павлова. Т. 1. Изследвания и текст. София: БАН, 1991, с. 494.

¹¹ ХРИСТОВА-ШОМОВА, И. Драготин миней – български ръкопис от началото на XII в., запазен като палимпсест в Драготиния апостол (НБКМ 880). [София]: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, с. 210. Очертаването на точните значения на споменатите тук и по-нататък в статията медиевистични термини за видове сборници (Миней, Чети-миней, Пролог, Триод, Ирмологий), химнографски жанрове или строфи (служба, канон, тропар, богородичен, седален, ирмос) и др. термини не е необходимо за постигането на целта на настоящото изследване. На всяко от тези медиевистични понятия е посветена специализирана статия в сайта на проекта Scripta Bulgarica: МИЛТЕНОВА, А. и др. *Scripta Bulgarica: дигитална библиотека за старобългарска книжнина*: <http://scripta-bulgarica.eu/bg/linguistic-concept-term>.

ВЪИСТЪ ВЕЛЪМИ: (...) И НЕ ДОМЪШИЛЪ БАШЕ СА КАМО ИТИ: СТОА БО ОУЗЪРЪ КОРАБЛЪ ПЛАВАНЪЦИ
И ВЪЗДРАДОВА СА ВЕЛЪМИ: И ПРИБЛИЖИ СА КЪЗ МОРЮ...

(„Хождение на Агапий до рая”¹²)

Любопитен детайл в последния приведен пример, който е от апокрифната литература, е описателното назоваване на акулата – обект на ужаса (*звѣрь лютъ въ лѣкахъ морьскыихъ: иже изѣдааше члвкы*). Заслужава да се спомене, макар и може би в стила на т.нар. народна етимология, но затова пък във връзка с темата на изследването, че едно от значенията на санскритската дума अकुल [ákuḷa] е именно ‘ужасен, шокиран’.¹³

2. В текстовете, които представят страха или скръбта за другия, попаднал в беда или подложен на насилствена смърт, названията за ужас означават **силно състрадание**.

Пример за това значение съдържа житието на св. Йоан Златоуст, публикувано в агиографските сборници на св. Димитрий Ростовски: след като епископът в слово към други епископи предрича мъченическата си смърт, за тях се казва: *Онѣ же слышавше сіа, оужасошася, и восплакашася вси*.¹⁴ Същото значение е типично за великопостните песнопения, в които е разгърната темата за състраданието на Божията майка и на всичко сътворено към Разпънатия на кръст Творец, например: *Оужасаше са чѣла видаци: твоє волное пригвождение: къ дрѣвоу (...)* *Хѣ* (Антифон 9 от Последованието на Христовите страдания – Загребски триод от XIII век¹⁵).

Във връзка с този тип контексти впечатление прави значително намаленото присъствие на словесни сигнали за изживяване на ужаса-съчувствие в мъченическите жития. Така например в петте жития, които са обект на монографията на Диана Атанасова „Мъченици, текстове, контексти”, е употребена само един път лексема с основа

¹² БОЯДЖИЕВ, А. *Старобългарска читанка. Текстове, речник, справочник*. София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии, 2016 (Littera et Lingua Series Dissertationes 11): <https://bg1lib.org/book/4780048/ebd45e>, с. 200 (нататък Бояджиев).

¹³ NARAYANASWAMI, Ch., K. GLASHOFF et al. *Hypertext Sanskrit-English / English-Sanskrit Dictionary. Version 3.2.3*. Switzerland, India et al., 14.05.2022: <https://www.learn Sanskrit.cc/translate?search=agha&dir=es>.

¹⁴ СВТ. ДИМИТРИЙ РОСТОВСКИЙ. *Жития святых*. Книга первая. Сентябрь, октябрь, ноябрь. Киев: Киево-Печерская лавра, 1764 / ел. издание: Санкт-Петербург: Аксион эстин, 2009: http://russian-theology.ru/cds/dimitry-rostovsky/e-books/iii_works_by_st_dimitry/hagiography/st-dimitry-volume1.pdf, л. тбз.

¹⁵ *Загребски триод*. Приредила Е. Црвенковска. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, 1999, с. 409.

оужас-¹⁶ Докато днес подобни кървави сцени биха били квалифицирани от един евентуален наблюдател като непоносими и достойни само за филми на ужасите, византийските агиографски текстове рядко съдържат намек за състрадание от страна на очевидците на кошмарните зрелища. Причините за това са ясни. Нека дадем думата на църковния историк Василий Болотов: „В истории о мучениках нас, отделенных от начала христианства многими веками, поражают прежде всего те истязания, которым они подвергались. Но для современников, знакомых с римскою судебною практикою, эти истязания были явлением обычным (...), законным средством дознания. К тому же и нервы римскаго человека, привыкшаго к возбуждению кровавыми зрелищами в амфитеатрах, так были притуплены, что жизнь человека ценилась мало“. Освен това християнинът грък е гледал на мъчениците като на герои, борци, не пасивно страдащи, а активни подвигоположници. В славянски контекст обаче дори и при преводните жития състраданието все пак се прокрадва чрез самия термин „мъченик“. Единствено славянските езици предават с тълкованието ‘мъченик’ гръцкия термин *μάρτυς* ‘свидетел’ (‘witness’ – Liddell, Scott). Всички останали, както източни, така и западни езици на християнизиранияте народи или възприемат термина непреведен, или превеждат точно значението ‘свидетел’. Болотов коментира тази особеност по следния начин: „Слово “мученик”, которым переводится у славян греческое *μάρτυς* – свидетель (...), передает лишь второстепенную черту факта и явилось, как отзыв непосредственного человеческого чувства на повествование о тех ужасных страданиях, которые переносили *μάρτυρες*. Такой перевод указывает, что в мученичестве эти народы больше всего поражены истязаниями мучеников, а не их свидетельством за веру“.¹⁷ Това наблюдение откроява славянската средостаналите средновековни култури като белязана в по-голяма степен от склонността за потрес, ужас, съпреживяване на страданието и допълнително мотивира изследването на ужаса тъкмо в Славянското средновековие.

И все пак, съвсем несправедливо би било да се твърди, че мъченическите жития, дори и византийските, изобщо не съдържат повествования за ужасени очевидци – напротив, но обектът на ужаса най-често е от съвсем различен вид. Ето един красноречив пример от краткото житие на мъчениците Зосима и Атанасий, почитани на 4 януари:

¹⁶ АТАНАСОВА, Д. *Мъченици, текстове, контексти. Мъченическите повествования в ръкопис № 1039 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. София: Стигмати, 2008, с. 209.

¹⁷ БОЛОТОВ, В. В. *Лекции по истории древней церкви. Т. 2. История церкви в период до Константина Великого*. Москва: Спасо-Преображенский Валаамский Ставропигиальный монастырь, 1994, с. 2–4.

„Преподобномъченик Зосима бил родом от Киликия и се подвизавал в пустинята. По заповед на нечестивия Диоклетиан той бил заловен и предаден на мъчения заради вярата си в Христос. Изгорили ушите му с нагорещено желязо, после го хвърлили в котел, пълен с нечистотии, а накрая го окачили с главата надолу и го подложили на най-различни жестоки изтезания. Светецът обаче по чудесен начин бил избавен от смъртта. Докато го измъчвали, от пустинята дошъл един лъв, който заговорил с човешки глас. При вида на това чудо, всички били обхванати от ужас и Зосима бил освободен.“¹⁸ У св. Димитрий Ростовски краят на цитирания пасаж гласи: *...мъченъ (...) въвшъ стѣомъ Зосимъ, лѣвъ ѿ пѣстыни на позорище притечѣ, и члвѣческимъ гласомъ провѣща, и оустраши всѣхъ...*¹⁹, където *оустрашити* означава ‘изплаша, ужася; хвърля в смут’²⁰. Средновековното преживяване на ужас тук, по един може би парадоксален за нас начин, е предизвикано не от страданието на другия, а от необикновеното явление. Характерният пасаж спада към третия вид контексти с лексеми за ужас, който съвместява страха с учудването.

3. Страх и учудване.

Тази психологическа реакция е предизвикана от внезапни прояви на невидимия свят във видимия чрез различни чудеса, като слуцаи, когато диви животни проговарят с човешки глас, възкръсване на мъртвец или неумиране на умъртвяван, свръхестествено възмездие над грешник, срещи с ангели или демони, привидения. Явно тъкмо такъв тип контексти са повлияли на св. Йоан Дамаскин да определи ужаса като ‘страх от необикновено явление’, както припомня Петър Ангелов.²¹

бужасенъ (ἐκθαμβος²²) же възвъ епискоупъ: о чловѣчьствѣ гласъ елені: (...) бужастъ (ἐκστασις) обздръжитъ ма о чловѣчьствѣ гласъ елені:

(Житие на Артемий – Супрасълски сборник от XI в.)²³

¹⁸ В памет на свети преподобномъченик Зосима и мъченик Атанасий: Православен храм, 2022: <https://pravoslavenhram.com/календар/януари/4/в-памет-на-свети-преподобномъченик-зосима-и-мъченик-атанасий/639>.

¹⁹ Свт. ДИМИТРИЙ РОСТОВСКИЙ. *Жития святых*. Книга вторая. Декабрь, январь, февраль. Киев: Киево-Печерская лавра, 1764 / ел. издание: Санкт-Петербург: Аксион эстин, 2009: http://russian-theology.ru/cds/dimitry-rostovsky/e-books/iii_works_by_st_dimitry/hagiography/st-dimitry-volume2.pdf, л. сѣи об. (нататък свт. Димитрий Ростовский 2).

²⁰ Благова и др. 1999, с. 747; архим. д-р АТАНАСИЙ БОНЧЕВ. *Речник на църковнославянския език*. Т. 2. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2012, с. 262.

²¹ АНГЕЛОВ, П. Цит. съч., с. 14.

²² ἐκθαμβος, ov, amazed, astounded; terrible (Liddell, Scott).

²³ *Супрасълски или Ретков сборник*. Увод и коментар на старобългарския

сѣа сѣомѣ изрѣкшѣ, двѣе подвижеса мѣртвѣи, и ста, іакѡ всемѣ народѣ оужаснѣтиса
въ сѣмъ сѣлѣ

(Житие на мъченик Юлиан – свт. Димитрий Ростовский 2, л. сѣи об.)

...пристѣпѣвъ же еѣпѣ къ ед'нои пешти горѣштѣи: помолѣвъ са и прѣкрѣстѣвъ себе и
пешть (...) вълѣзе въ пешть горѣштѣи: и сътворѣвъ члвкъ велии: въспавъ въ лоно
свое отъ жглии: излѣзе силою стѣаго дѣла: безъ врѣда и цѣла: и въ оужасти бзѣвъше
велицѣ: падоша ници на зѣми: величѣиште ба крѣстианьска:

(Житие на Василей и Капитон Херсонски – Супрасълски сборник от XI в.)²⁴

и обрацѣ са видѣхъ господа въ славѣ велицѣ и оужастѣнъ бѣхъ зѣло: ...видѣвъше
же и вси ангѣли оужаснѣша са и поклонѣишѣ са глаголахъ: како оутѣи са насъ
господь посрѣдѣ:

(„Видение Исаево“ – Бояджиев, с. 193)

За разлика от последния пример от апокрифната литература, в който ужасът е представен схематично като първична реакция на изненада, в реторическото си творчество св. Климент Охридски ни е оставил великолепно и обстойно писмено свидетелство за старобългарското схващане за ужаса като силен страх, съчетан с учудване, причиняващ не само първосигнални емоции, но и разсъждения, духовни терзания и опасения:

Симъ же тако бзѣваициимъ: бзѣствъ слоужацѣо захарѣи по чиноу чрѣдзи своеа
пристѣпѣти къ олѣтарю покадитъ тѣмѣаномъ стѣа стѣицѣ: и се ангѣлъ бѣи са емоу
о десѣиѣ трѣбѣициа слоужѣбѣнаго: и оужасъ нападе на нь и трепетъ неиздречѣнъ:
помышлѣициа видѣице неиздречѣное: сътазааше бо са въ себѣ гѣла: чѣто се ествъ:
страшное се чѣдо грозѣи испльнѣи и трепета: не домышлѣиѣ бо са сего прѣстоѣаниа и
слоужѣбѣи страшнѣи: еда бѣдетъ на обличѣние моихъ грѣхъ пришѣлъ: ли людѣски
зѣловѣи показатъ: ли рѣтиѣи ли моромъ прѣта: ли гладомъ показаа плема се нена-
казаное: зракъ бо его испльнѣи ествъ оужасти: обличѣе же его члѣче виждѣ: нъ крилоу
его страшно съмотрѣи: (...) чѣто ли отъвѣщаиѣи противѣи страшноуемоу его възороу:
нѣсмъ бо видѣлъ ангѣла въ члѣчи образѣ слоужаца олѣтарѣви: еда оубо іакоже дре-
вле зѣмѣи възгѣи прѣльсти: тако и мѣнѣ бѣдетъ отъпадение:

Сѣцию же емоу: въ мнозѣи трепетѣ: рече къ нему: ангѣлъ:

не бои са захарѣи ни оужаси са: ни вълагѣи са въ такова помышлѣниа: (...) не бои
са оубо захарѣи ни оустрашаи са: азъ бо есмъ гавриилъ архистратѣицѣи силѣи гѣи и

текст Й. Заимов. Подбор и коментар на грѣцкия текст М. Капалдо. Т. 1. София: Издателство на БАН, 1982, с. 224.

²⁴ Супрасълски или Ретков сборник. Т. 2. София: Издателство на БАН, 1983, с. 540, 541.

посълаанъ есмь прѣдзвѣстѣти ти хѣба проповѣдаати и неплодства раздрѣшати ·

(...) *яко зачати имаши въ чревѣхъ и наречеши има раждаемаго Иоанъ (Лука 1:15) ·*

(„Похвално слово за пророк Захарий и за зачатieto на св. Йоан Предтеча“ от св. Климент Охридски)²⁵

В това свое проявление ужасът предполага разсъдителност, защото учудването, което е част от семантичния обем на това понятие, по принцип е рефлекс на ума. Отново в каноничните реторически текстове откриваме подобен анализ на ужаса на сатаната, който разсъждава върху необяснимата за себе си природа на Кръстилия се в река Йордан Богочовек Христос и мъчително предчувства неизбежния си крах:

Бгъ ли бѣдетъ се, но како въ плавѣхъ вблѣчеса; Члкъ ли боудетъ, то како свыше снѣде гла(с), глѣ: „Съ е(с) Сѣзъ Мѣи възлюбленный, ѡ Немъ же блговолѣхъ“; Бв(д) ствоваше оубв дѣволъ, скорѣшася, маташася, и глѣше в себѣ: что сзтворю; Стѣнѣ ли противоу его; Члкъ ли оубв е(с); что сзтворю; (...) Въ недомышленїи есмь велицѣ, и в пѣдали, и скорѣи. (...) Не сѣло ма оужасѣтъ пощенїе его, оужасѣтъ ма гласъ, иже свыше, оужасѣтъ ма дховный его сход, оужасѣтъ ма гла(с) ѡанновъ, тамо сѣло жасаетъ, пощенїе же его не оужасѣтъ ма: и ѡлѣ бѣ, члкъ сын, четьредѣсѣте днѣи и четьредѣсѣте ноцїи постїса, сїце и Моисѣ сзтвори.

(Слѣво на крїщенїе Глѣ нашого Ів Хлѣ ѡ смотренїи и ѡ искоушенїи дѣвола)²⁶

Всичко споменатото логично привлича аналогията с готическата естетика, в която централни категории са ужасното и свръхестественото, предизвикващо, по думите на Огнян Ковачев, страх и/или удивление (Ковачев 2004, с. 159). Формулировката „страх и/или удивление“ се оказва валидна и по отношение на средновековната литература, защото в нея са регистрирани контексти, в които трудно може да се определи дали удивлението от свръхестественото е съпроводено от страх или от някакво друго чувство. Така е например в пасажа от житието на св. Нифонт Кипърски, когато светецът умира:

по сѣмъ оумолчѣ, и просвѣтїса лицѣ его акы слнце, глкъ всѣмъ предстоящымъ оужаснѣтїса. слышашася же и блговолїе драматное премногое, по сѣмъ бысть гласъ съ нбсе призывающъ его въ покой вѣчный...

(Житие на св. Нифонт Кипърски – свт. Димитрий Ростовский 2, л. рѣи)

²⁵ Св. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ. *Слова и служби*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 222, 224; Бояджиев, с. 126.

²⁶ МАКАРІЙ, митрополїтъ всероссїйскїй. Великіа минеї четїи. Январь, тетрадѣ втораа, дни 5 - ѣи. Изданїе императорской археографїческой комїссїи. Москва: Сѣнодальнаа Тѣпографїа, ѣацїи [1914]: https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Moskovskij/velikie-minei-chetii/, колона тѣе.

‘След това замълча и лицето му просветна като слънце, така че всички присъстващи **се ужасиха**. Усещаше се и ароматно благоухание, а после се чу глас от небето, който го викаше във вечния покой.’

Изумените очевидци на това чудо всъщност нямат причина за страх, а по-скоро за радост. Ако приемем, че в глагола *ужасити са* в случая действително е вложена семата ‘страх’, описанието би могло да се обясни психологически с наблюдението, че при сблъсъка със свръхестественото първата човешка реакция обикновено е изненада и страх, а едва след уверяване в безопасността на явлениято чувството би могло да се промени.²⁷ Според Дора Иванова-Мирчева обаче в подобни контексти лексемите с основа *ужас-* имат „общо, неизбистрено значение (с различни възможности за тълкуване)” (Иванова-Мирчева, с. 158). Нейната интерпретация на един подобен контекст от Евангелието на Марк е следната: „...думата *ужасъ* в Мр. 5, 42 от Мариинското евангелие: *Ι ΑΒΙΗ ΒΥΣΤΑ ΔΥΒΝΙΣΤΑ Ι Η ΧΟΖΔΑΛΙΣΚΕ · ΕΒΕ ΒΟ ΛΕΒΤΟΜΑ ΔΥΒΥΜΑ ΝΑ ΔΕΣΑΤΕ Ι ΟΥΖΑΣΚΗΝΤΑ ΣΑ ΟΥΖΑΣΟΜΥ ΒΕΛΙΕΜΥ* (гр. *καὶ ἐξέστησαν εὐθύς ἐκστάσει μεγάλη*). Текстът разкрива състоянието на онези, които са присъствували на възкресяването на дванадесетгодишното момиче. Тук освен големия страх, би могло да се допусне, че е имало и голямо удивление, дори възторг, възхищение от станалото. По такъв път се е достигнало до значението ‘голям възторг, възхищение от нещо’ ” (пак там, с. 157). Колебанието какво е точното тълкуване е разрешено в новобългарския превод чрез залагане на единствения сигурен елемент – учудването: „Момичето веднага стана и начена да ходи, понеже беше на дванайсет години. **И се смаяха твърде много**“.²⁸

Този тип употреби ни доближава до най-странното контекстуално значение на лексемите с основа *ужас-*, когато те, противоположно на изходното си значение, назовават единствено състоянието на възторжено удивление.

4. Учудване, съчетано с възторг

Източници на подобно преживяване могат да бъдат: вестта за телесното възнасяне на Света Богородица на небето, осъзнаване на светостта, размисълът за Боговъплъщението и спасението на човешкия род и др.

²⁷ В потвърждение тук би могла да се направи и една аналогия със съвременната литература, защото реакцията в подобни случаи е общочовешка. В пиесата „От другата страна“ на Станислав Стратиев семейството реагира на „възкресяването“ на папагала „със суверен ужас“, а след разплитането на случая спомените предизвикват смях: „И тогава влезе папагалът... (...) Залиташе, но все пак вървеше... Втрещено, семейството ме гледаше със суверен ужас... Бяха сигурни, че съм го възкресил... Когато разнишихме работата, щяхме да паднем от смях...” – СТРАТИЕВ, С. *От другата страна*. Пиеси. София: Златоструй, 1994, с. 182.

²⁸ Библия, сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет. София: Св. синод на Българската църква, 1991, с. 1239.

В Канона си за полагагане ризата и пояса на св. Богородица св. Климент Охридски описва отварянето на гроба на Божията майка така: *Веселатъ са нѣса и вѣсѣ тварь съ землеж (по Пс. 95:11)· оужасно чюдимъ са· въз гробѣ нзинѣ приникъше· и не обрѣтъше тѣлесе...* (Бояджиев, с. 109). Положителният характер на изживяването е допълнително подчертан от началото на тропара *Веселатъ са*.

Дора Иванова-Мирчева посочва средновековни текстове, в които описваните свръхестествени изцеления и други чудеса на добротворство се определят като *дивнага/прѣславнага и оужаснага* (Иванова-Мирчева, с. 158).

Подобни употреби са проникнали и в късносредновековната църковнославянска химнография:

Св. Елисавета посреща в дома си Св. Богородица по следния начин:

...къ цѣловáвшей тá вѣоизбрáнной О́трокови́цѣ

со оужасомъ глаго́лаа е́си:

ѡ́къдѣ́ мнѣ́ се́,

да прѣ́иде́ мѣ́и г(с)да́ моего́ ко мнѣ́;

(седален, глас 4, от Службата за пророк Захария и прав. Елисавета, 5 септември)²⁹

Евангелието от Лука, върху което е изградена цитираната строфа, потвърждава, че лексемата оужасъ в конкретния контекст означава чувство от светлата емоционална гама: „...Елисавета (...) рече: благословена си ти между жените (...)! Защото, щом гласът на твоя поздрав достигна до ушите ми, проигра младенецът радостно в утробата ми“ (Лука 1: 41, 42, 44).³⁰

Оужáсно чѣдо зачáтїа, и нескáзаненъ о́бразъ рождества́,

въ тебѣ́ позна́са, ч(с)та́а приснодѣ́о,

оужасáетъ мой оумъ́, и оудивлáетъ помыслъ́.

слáва твоа́, бц(д)е́, всѣ́мъ простре́са,

во спасѣ́нїе дѣшъ́ на́шихъ́.

(богородичен, глас 5)³¹

Учудване, слава и християнско преклонение пред Боговъплъщението – компоненти на съдържанието, които еднозначно определят и в това песнопение положителния характер на изживяването, свързано с лексемите оужасно и оужасáетъ.

В тропар от службата на св. Йоан Постник се призовава: *...оужáсно*

²⁹ Минея. Септември. Киев: Киево-Печерская лавра, 1893: https://lib.pravmir.ru/library/readbook/1852#part_22105.

³⁰ Библия, 1991, с. 1258.

³¹ Минея. Септември, 1893.

и паче слова, ветхаго адамъ обновивша, г(с)да пойте... (богородичен за 8 песен от Германовия канон)³². С наречието оужаснѣ песнописецът квалифицира възраждането на Адам, въвеждането му отново в рая, което е целта на Христовото възплъщение, следователно страхът и тук е изключен от значението на наречието.

В повечето от тези случаи причина за състоянието, назовано с думите с основа оужас-, е разкриването пред разума на Божествения замисъл за спасението на хората, който е най-възвишеното явление в историята на света. Ужас и възвишено са събрани в едно, както е и в теоретичните възгледи на Едмънд Бърк (Ковачев 2004, с. 147), и точно това е най-впечатляващата допирателна точка между сравняваните литературни феномени. Бърк дефинира ужаса като „най-силната емоция, която съзнанието е способно да изпита“ (Ковачев 1999), а Огнян Ковачев определя емоционалната амплитуда на това изживяване по следния начин: „ужасното (...) означава предел на удоволствието или поносимостта на неудоволствието, но и предел на (и)рационалността“ (пак там). Тази амплитуда е реализирана в пълнота в средновековното разбиране за ужаса като много силна емоция, гранично състояние, което разкътва, срива ежедневното мислене и обикновено действа на съзнанието като трамплин към богословието. Може да се каже, че това е един от средновековните аналози на античното учудване, което поражда философията. Тук отново се актуализира връзката с готическата литература по линия на концепцията на Ан Радклиф, че „ужасът (...) разширява душата и пробужда в способностите висша степен на живот“ (Ковачев 2004, с. 216).

Всичко казано убеждава, че и в средновековната гръко-славянска литература ужасното в някои от своите проявления, изглежда, е фундаментална категория – така, както е и в готическата. И тук то нередко е поставяно в орбитата на възвишеното.

Удивително е, че дори и естетизирането на ужаса, приоритет на готическата литература, не може да се определи като абсолютно непознато на старобългарската епоха. Запазено е едно уникално историческо свидетелство за св. княз Борис, на което обръща внимание Петър Ангелов.³³ Като страстен любител на лова, князът поръчал на един византийски живописец да изрисува в един от домовете му картина с условието тя да предизвиква у зрителите едновременно страх и удивление, а както вече стана ясно, комбинацията „страх и удивление“ е иносказателно назоваване именно на ужаса.

Тук не беше представен пълният семантичен обем на средновековните славянски думи за ужас. Не беше споменато за значения като ‘страхопочитание’, някои негативни чувства различни от страха и ужаса,

³² Пак там.

³³ АНГЕЛОВ, П. Цит. съч., с. 31–32.

като 'смут', 'огорчение', 'разочарование', които в определени контексти надделяват над страха, психически състояния като 'безумие, умопомрачение' (напр. *оужасъ* в Житието на св. Иларион Велики³⁴), както и за чисто прагматичните значения, които посочват единствено общата положителна или отрицателна оценка на говорещото лице. Целта на настоящото изследване обаче не е да изчерпа всички семантични валенции на лексемите за ужас, а да очертае основните средновековно-готически паралели в разбирането за това екстремно състояние на духа.

От палеославистична лингвистична гледна точка големият въпрос е как се е стигнало до положението, че позитивно състояние, каквото е възторгът, се назовава в средновековните паметници и с лексемата *оужасъ* и нейните производни. Според Дора Иванова-Мирчева „в основата на свързването на значенията стои силната степен на учудване, удивление“ (Иванова-Мирчева, с. 159), което все пак не изяснява защо в названията за ужас семата 'учудване' е започнала да се свързва и със семи за положително чувство. Самата Мирчева обаче изтъква тук един важен паралел: „Същото колебание и преливащи се значения наблюдаваме при гръцкото съответствие на *оужасъ* – *ἔκστασις*. Тя точно като нашата старо- и среднобългарска дума *оужасъ* (*оужасъ*) изразява чувство и състояние, което може да варира от страх, стресване, до възторг, възхищение“ (пак там). Това обстоятелство поражда въпроса дали разширяването на обема на старобългарската лексема до обхващането на полярни значения като 'страх' и 'възторг' не е резултат от превода на гръцката дума *ἔκστασις*, която по същество клони към назоваване на родово понятие за всякакъв вид екстремни изживявания, за излизане извън обичайните емоционални състояния. Всъщност Мирчева индиректно се съгласява с това предположение при цитирания вече анализ на старобългарския евангелски превод на Марк 5:42, като подчертава и книжовния характер на лексемите с основа *оужас-* (пак там). Приведеният пример от оригиналния (непреводен) богородичен канон от св. Климент Охридски обаче подсказва, че славянските лексеми с основа *оужас-* с неясната си етимология вероятно още от предкнижовно време са носили в себе си подобен семантичен потенциал.

От текстологична гледна точка особено впечатление прави, че измененията на текстовете в протежение на Средновековието и след него са белязани от значими разночетения тъкмо при назоваването на ужаса, както проследяват приложените таблици (в първата колона посочвам и съответното название за ужас в оригиналния текст, когато ми е известен).

³⁴ КУЗИДОВА-КАРАДЖИНОВА, И. Житие на св. Иларион Велики от Йероним Блажени. – *Scripta Bulgarica: дигитална библиотека за старобългарска книжнина*. Съст. А. МИЛТЕНОВА и др. <http://scripta-bulgarica.eu/bg/articles/zhitie-na-sv-ilarion-veliki-ot-yeronim-blazheni>.

châphaz: оужасѣ → ѡзтѡплѣнїи

Псалм 115:2 (в Танах 116:11): древноевр. châphaz 'прибързаност, припряност; треперене, трепет' ⁱ	Синайски псалтир от XI в.:	Библия на църковнославянски от първата половина на XVIII в.:
	азъ же рѣхъ въз оужасѣ моеѣ весь ч(ловѣ)къ лажь (Благова и др. 1999, с. 731)	Азъ же рѣхъ во ѡзтѡплѣнїи моеѣмъ: всакъ челоувѣкъ лажь ⁱⁱ

ѣѣѣстѣсан: оужѣсоста са → дивїѣтаса

	Добромирово евангелие от началото на XII в.:	Библия на църковнославянски от първата половина на XVIII в.:
Евангелие от Лука 8: 54–56: ѣѣѣстѣсан ^{iv}	онъ (...) възгласї глѣж . дѣвице вѣстани . (...) и вѣскрѣсе абие . (...) и оужѣсоста са родителѣ еа. ^v	Онъ (...) възгласї глѣ: ѡтроковице, востани . (...) и воскрѣсе абїе (...). И дивїѣтаса родїтѣла еа. ^{vi}

ѣѣѣстѣ: оудивїѣша са → оужасѡшаса

ѣѣѣстѣн: оубоахъ са/дивїѣхъ са → оужасѡхса

	Ирмологии и др. славянски богослужбени сборници от XII до XVII в.:	Църковнославянски ирмологий след реформата на патриарх Никон от 1657 г.:
Ирмос за песен 5, глас 4: ѣѣѣстѣ	Оудивїѣша са вѣсачѣскаа о божествѣнѣи славѣ твоѣи . ты во неискоусимаа дѣвице . прїатъ въз оутрѡвѣ надъ вѣсѣми бога . ^{vii}	Оужасѡшаса вѣсачѣскаа ѡ бжѣственнѣи славѣ твоѣи: ты во неискѡсбрачѣнаа дѣво, имѣла еси во оутрѡвѣ надъ вѣсѣми бга... ^{viii}
Ирмос за песен 4, глас 2: ѣѣѣстѣн	Пою та . слоухомъ во господи . оуслышахъ и оубоахъ са/дивїѣхъ са . до мене во прииде . мене ица заблѡужьшааго ^{ix}	Пою та, слѡхомъ во гсди оуслышахъ и оужасѡхса, до мене во идѣши, мене ица заблѡждшаго. ^x

∅ → оу̀страши́

	Лесновски пролог от 1330–1340 г.:	Макариеви чети-минеи от 1530–1541 г.:	Чети-минеи от св. Димитрий Ростовски от 1684–1705 г.:
Житие на мъчениците Зосима и Атанасий:	...прииде лвъвъ ие поустыина на позорице · и прогладъ члвчимъ гласомъ · и исповѣда х(с) а ба · і оувѣща коментариѣа въгги хр҃тиѣнина атанасиѣа · ^{xi}	И преславно ѿ всѣх(х) сзхраненъ бысть, іавльшоуса на позорицы лвъ и члчѣскимъ гласо(м) вѣщающа, и приведе к вѣре коментариѣа. ^{xii}	...мѡченѡ (...) вѣвшѡ стѡмѡ звсѡмѡ, лѡвѡ ѿ пѡстыіны на позорице притечѣ, и члвчѣскимъ гласомъ провѣща, и оу̀страши всѣхъ... (свт. Димитрий Ростовский 2, л. сѣи об.)

вззаетеса → оу̀жасѣса, и бысть іакѡ нѣмъ ѿ великагоу страха
оудивльшежеса → оу̀жасни быша сѣлѡ

	Макариеви чети-минеи от 1530–1541 г.:	Чети-минеи от св. Димитрий Ростовски от 1684–1705 г.:
Житие на мъчениците Теопемпт и Теона:	Слышав же словеса си нечестивый Дивклитѣанъ, вззаетеса. (свт. Макарий 1910, колона рїд)	Царь же видѣвъ стѣго, и словеса егѡ слышавъ, оу̀жасѣса, и бысть іакѡ нѣмъ ѿ великагоу страха. (свт. Димитрий Ростовский 2, л. сѣи об.–сѣѣ).
Житие на св. Василий Велики:	Ѣвѣлз же кѡпно с' на чалны(м) причта, стоѣще пре(д) дверми храма, зрахоу свѣтъ мышльный во храмѣ и мѡжа, славыны вѣлы ризы носача, и гла(с) людїи словословащи(х) б҃га и Василїа, жертовникоу пре(д)стоѣща, оудивльшежеса ѡ видѣнїи, падоша на лица, слезаще и славаще б҃га. (Свт. Макарий 1910: колона ѣ).	Сїа ст҃лю совершающѣ, Ѣвѣлз сз пѣрвѣйшими клирїки видѣша свѣтъ нб(с)ный ѡсїавлющѣ олтарь и ст҃ла, и мѡжы нѣкїа пресвѣтлыа в зѣлыхъ рїзахъ сѣщыа, и ѡкрѡжающыа великаго того архїереа: то видѣвшѣ оу̀жасни быша сѣлѡ, и падоша на лицѣ своѣмъ слѣзы испѣщлющѣ и славаще б҃га. (свт. Димитрий Ростовский 2, л. смд)

Бележки към таблицата

ⁱ Psalm 116. – In: *Internet Sacred Text Archive*. Ed. J. B. HARE, 2010: <https://www.sacred-texts.com/bib/poly/psa116.htm>. Речниковата справка към думата е публикувана тук: <https://www.sacred-texts.com/bib/poly/h2648.htm>.

ⁱⁱ *Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета на церковнославянском языке с параллельными местами*. Москва: Российское библейское общество, 1997, с. 752.

ⁱⁱⁱ *Novum Testamentum Graece*. Post Eberhard et Erwin NESTLE. Editione vicesima septima revisa. Communiter ediderunt B. et K. ALAND, J. KARAVIDOPOULOS, C. M. MARTINI, B. M. METZGER. Apparatum criticum novis curis elaboraverunt B. et K. ALAND una cum Instituto studiorum textus Novi Testamenti Monasteriensi Westphaliae. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1993, p. 185. 'Εξέστησαν и приведените по-долу ἐξέστη и ἐξέστην са форми на втори аорист от глагола ἐξίστημι, чиито основни значения в среден и пасивен залог са: (of Place) arise out of, become separated; stand aside from (...); cease from, abandon; to be out of one's wits, be distraught; to be astonished, amazed; lose consciousness (...) (Liddell, Scott).

^{iv} *Добромирово евангелие – български паметник от началото на XII в. Изготвила Б. Велчева*. София: Издателство на БАН, 1975, с. 166.

^v Библия, 1997, с. 1369.

^{vi} HANNICK, C. *Das altslavisches Hirmologion*. Edition und Kommentar. Freiburg i. Br.: Weiher, 2006 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, 50), с. 126–127, ирмос № Дε'2.

^{vii} Ирмологій, ѡбдержай всѧ ирмосѧ ѡсмогласника, вл(д)чнихъ же ѧ бгомѣре прѧздникувъ, ѧ всегѡ лѣта. Сергиев посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995, л. нѣ об.–нѣ.

^{viii} HANNICK, C. Цит. съч., с. 56–57, 259: ирмос № Вδ'1.

^{ix} Ирмологій, 1995, л. ќе об.

^x ВЕЛЕВ, И. *Лесновски Ковачевиќев пролог*. Скопје: Менора, 2004, л. 79 об.

^{xi} МАКАРІЙ, митрополіть всервссійскій. *Велікіѧ минеи четіи*. Янвѧрь, тетрадъ перваѧ, днѧ ѧ - ѡ. Изданіе імператорской археографической коммиссіи. Москва: Сѡнодальная Тѣпографіѧ, #аѧ [1910]: https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Moskovskij/velikie-minei-chetii/, колона рбг (нататък свт. Макарий 1910).

Разночетенията свидетелстват за нестабилност в значенията на лексемите с основа *оужас-*. В едни от преводните средновековни текстове *оужасъ*, *оужасити са* се употребяват като родово понятие за екстремно емоционално състояние, независимо отрицателно или положително. Тази употреба би могла да се определи като елинизъм, приравняващ семантичния обем на славянските думи към обема на съответните значения на ἔκστασις и ἐξίστημι. В други преводни текстове, напротив, се търси лексикално съответствие (дивити са, оудивити са, оубоѧти са), което да е изцяло съобразено със семантичните особености на славянските езици за сметка на известно стесняване на значението спрямо изходната лексема.

Прави впечатление, че думите за ужас са особено предпочитани в цитираните текстове от втората половина на XVII век. Така е както в редактираните при патриарх Никон преводни ирмоси, така и в агиографското наследство на ростовския светител Димитрий (Данила Туптало), който преразказва по свой начин житийните средновековни текстове. В повестуванията на този агиограф изживяването на силни емоции и особено ужас е специално подчертано: *оудивльшеся* от преводното житие на св. Василий Велики в Макариевите чети-минеи е променено на *оужасни вѣща зѣлаѡ* във варианта на ростовския митрополит, общото *взъматеса* 'смути се, разтревожи се' от Макариевия превод на цитираното мъченическо житие ескалира до *оужасеса, ѡ вѣсть ѡкѡ нѣмъ ѡ великагѡ страха*, а проговорилият с човешки глас лъв от проложното житие не е оставен да си тръгне от новия преразказ без преди това да „изплаши всички“ (*оустраши всѣхъ*). Тази тенденция, от една страна, има древни славянски корени, както вече стана въпрос при разглеждането на ужаса-състрадание в мъченическите жития, а от друга, съвпада с онзи процес, който през следващото столетие ще доведе до естетизирането на ужаса в готическия роман, френската опера на ужасите и спасението, а накрая – до съвременните хоръри и теорията на Ърнест Бекер за овладяване на ужаса.

Приликите между славянскосредновековния и готическия ужас обаче свършват дотук, а разликите като че ли са ни далеч по-познати. По-нататък в езиковата история думата ужасъ се отърсва от назоваването на възторга, а *ἐκστασις*, напротив – от значението 'страх' (Иванова-Мирчева, с. 159). Така след средновековното разширяване на семантиката на лексемите с основа оужас-, Новото време отново ги свива и уточнява. (И днес, изглежда по стар славянски обичай, оплакването и ужасяването са толкова характерни жестове на българската ежедневна реторика, че съществителното „ужас“ често се употребява като междуметие, а героичната възхвала, явно също по древен елински обичай, е неразделна част от добрия тон на съвременния грък.) Тези наблюдения обаче могат да бъдат само епизод за настоящото изследване, което добави още една халка от историческата верига, проследяваща сближаването и вдвояването между ужаса и възвишеното.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

АНГЕЛОВ, П. *Страхът в средновековна България*. София: Полис, 2021.

АТАНАСИЙ БОНЧЕВ, архим. д-р. *Речник на църковнославянския език*. Т. 2. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2012.

АТАНАСОВА, Д. *Мъченици, текстове, контексти. Мъченическите повестования в ръкопис № 1039 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“*. София: Стигмати, 2008.

БЛАГОВА, Э., Р. М. ЦЕЙТЛИН, С. ГЕРОДЕС, Л. ПАЦНЕРОВА, М. БАУЭРОВА. *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*. Москва: Русский язык, 1999.

БОЛОТОВ, В. В. *Лекции по истории древней церкви*. Т. 2. *История церкви в период до Константина Великого*. Москва: Спасо-Преображенский Валаамский Ставропигиальный монастырь, 1994.

ДЕЛЮМО, Ж. *Страхът в западния свят (XIV–XVIII в.)*. София: Рива, 2002 и 2010.

ИВАНОВА-МИРЧЕВА, Д. Стесняването на семантичната структура на думата като исторически процес. – *Известия на Института за български език*, XI, 1964, с. 151–160.

КОВАЧЕВ, О. Готическият роман (1760–1820): жанр, име, канон. – *Литературна мисъл*, XLII, 1999, № 1, с. 143–170; *Словото. Българска виртуална библиотека*: <https://www.slovo.bg/old/lit-mis/199901/okovachev.htm> [прегл. 29.04.2022].

КОВАЧЕВ, О. *Готическият роман. Генеалогия, жанр, естетика*. София: Еднорог, 2004.

КУЗИДОВА-КАРАДЖИНОВА, И. Житие на св. Иларион Велики от Йероним Блажени. – *Scripta Bulgarica: дигитална библиотека за старобългарска книжнина*. Съст. А. Милтенова и др. <http://scripta-bulgarica.eu/bg/articles/zhitie-na-sv-ilarion-veliki-ot-ieronim-blazheni> [прегл. 30.04.2022].

МИЛТЕНОВА, А. и др. Термини. – В: МИЛТЕНОВА, А. и др. *Scripta Bulgarica: дигитална библиотека за старобългарска книжнина* [електронен портал]. София: ИЛ-БАН, СУ „Св. Климент Охридски“, 2014: <http://scripta-bulgarica.eu/bg/linguistic-concept-term> [прегл. 15.08.2022].

МЛАДЕНОВ, С. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Хр. Г. Дановъ, 1941.

ФАСМЕР, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1–4. Москва: Прогресс, 1986–1987.

REFERENCES

ANGELOV, P. *Strahat v srednovekovna Balgariya* [Fear in Mediaeval Bulgaria]. Sofia: Polis [publ.], 2021.

ATANASIY BONCHEV, arhim. Dr. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik* [Dictionary of the Church-Slavonic Language]. Vol. 2. Sofia: National Library “St. St. Cyril and Methodius” [publ.], 2012.

ATANASOVA, D. *Machenitsi, tekstove, konteksti. Machenicheskite povestvovaniya v rukopis № 1039 ot Narodnata biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“* [Martyrs, Texts, Contexts. The Martyrdom Narratives in Manuscript No. 1039 from “St. Cyril and St. Methodius” National Library]. Sofia: Stigmati [publ.], 2008.

BLAGOVA, E., R. M. TSEYTLIN, S. GERODES, L. PATSNEROVA, M. BAUEROVA. *Staroslavjanskiy slovar' (po rukopisyam X–XI vekov)* [Old Church Slavonic Dictionary (On Manuscripts from 10–11 Century)]. Moscow: Russkiy yazyk [publ.], 1999.

BOLOTOV, V. V. *Lektsii po istorii drevney tserkvi* [Lectures on the History of the Ancient Church]. Vol. 2. *Istoriya tserkvi v period do Konstantina Velikogo* [History of the Church in the Period before Constantine the Great]. Moscow: Spaso-Preobrazhenskiy Valaamskiy Stavropigial'nyy monastyr' [publ.], 1994.

DELUMEAU, J. *La Peur en Occident (XIVe–XVIIIe siècles)*. Paris: Fayard, 1978.
DELUMEAU, J. *Le Péché et la peur: La culpabilisation en Occident (XIIIe–XVIIIe siècles)*. Paris: Fayard, 1983.

DELUMEAU, J. *De la peur à l'espérance*. Paris: Robert Laffont, 2013.

DELYUMO, Zh. *Strahat v zapadniya svyat (XIV–XVIII v.)* [Fear in the Western World (14–18 Century)]. Sofia: Riva [publ.], 2002 and 2010.

FASMER, M. *Etimologicheskiy slovar' russkogo yazyka* [Etymological Dictionary of the Russian Language]. Vol. 1–4. Moscow: Progress [publ.], 1986–1987.

IVANOVA-MIRCHEVA, D. Stesnyavaneto na semantichnata struktura na dumata kato istoricheski protses [Narrowing of the Semantic Structure of the Word As a Historical Process]. In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik* (Sofia), XI, 1964, pp. 151–160.

KOVACHEV, O. Goticheskiyat roman (1760–1820): zhanr, ime, kanon [Gothic Novel (1760–1820): Genre, Name, Canon]. In: *Literaturna missal* (Sofia), XLII, 1999, No 1, pp. 143–170; *Slovoto. Balgarska virtualna biblioteka*: <https://www.slovo.bg/old/lit-mis/199901/okovachev.htm> [seen 29.04.2022].

KOVACHEV, O. *Goticheskiyat roman. Genealogiya, zhanr, estetika* [Gothic Novel. Genealogy, Genre, Aesthetics]. Sofia: Ednorog [publ.], 2004.

KUZIDOVA-KARADZHINOVA, I. Zhitie na sv. Ilarion Veliki ot Yeronim Blazheni [The Vita of St. Hilarion the Great by Hieronymus the Blessed]. In: A. MILTENOVA et al. (eds.). *Scripta Bulgarica: digitalna biblioteka za starobalgarska knizhnina* [Scripta Bulgarica: Digital Library of Mediaeval Bulgarian Literature]: <http://scripta-bulgarica.eu/bg/articles/zhitie-na-sv-ilarion-veliki-ot-yeronim-blazheni> [seen 30.04.2022].

LIDDELL, H. G., R. SCOTT. *A Greek-English Lexicon*. Revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones with the assistance of R. McKenzie. Oxford: Clarendon Press, 1940; Eulexis-web. Lemmatiser for ancient Greek texts (online app). France: Philippe Verkerk, 2014: <https://outils.biblissima.fr/en/eulexis-web/index.php> [пpегл. 22.08.2022]

MILTENOVA, A. et al. Termini [Terms]. In: MILTENOVA, A. et al. *Scripta Bulgarica: digitalna biblioteka za starobalgarska knizhnina* [Scripta Bulgarica: Digital Library of Mediaeval Bulgarian Literature], Sofia: Institute of Literature – BAS, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, 2014: <http://scripta-bulgarica.eu/bg/linguistic-concept-term> [seen 15.08.2022].

MLADENOV, S. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezika* [Etymological and Orthographic Dictionary of the Bulgarian Literary Language]. Sofia: Hristo G. Danov [publ.], 1941.

NARAYANASWAMI, Ch., K. GLASHOFF et al. *Hypertext Sanskrit-English / English-Sanskrit Dictionary. Version 3.2.3*. Switzerland, India et al., 14.05.2022: <https://www.learn Sanskrit.cc/translate?search=agha&dir=es> [seen 20.08.2022].

HORROR IN THE BYZANTINE-SLAVIC MIDDLE AGES AND WESTERN EUROPEAN GOTHIC CULTURE

Abstract. The article outlines the parameters of the horrific in the Slavic mediaeval literature of Byzantine type. The aim of the research is to compare the mediaeval Slavic horrific with the Gothic version of the same category through a prospective approach. Translated and original Slavic-language works (different in origin, genre and style) from the IX to the XVII century have been analyzed, but later texts have also been used for comparison. Among the main contextual meanings of the Slavic mediaeval words for horror are: 1. 'fear', 2. 'compassion', 3. 'fear combined with astonishment', 4. 'combination of wonder and delight'. Attention is paid to the significantly reduced presence of verbal signals of experience of horror-compassion in the Byzantine martyrs' lives and, conversely, to the escalation of the feeling of horror in the Slavic versions of the *vitas* (in the works of St. Dimitry of Rostov). The common features which unite the mediaeval horrific and the Gothic one are above all the supernatural as a source of horror and the connection between the horror and the sublime. Revelation (to the mind) of the Divine plan for the salvation of people, which is the most sublime phenomenon in the history of the world, stimulates the theological activity of mind and arouses delight. In mediaeval Slavic texts, however, this delight is often referred to by the lexeme *ουχασъ* and its derivatives. The reason for this is sought primarily in the Greek equivalent *ἔκστασις*, which tends to be used as a generic term for going beyond the usual emotional states, for any kind of extreme experience – positive or negative. *Keywords:* horror, Slavic, Middle Ages, literature, Gothic

Regina Koycheva, Chief Assist. Prof.
Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences
1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: r-k@abv.bg